

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ**

**УКРАЇНСЬКИЙ МОВНО-ЛІТЕРАТУРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ІМЕНІ Г.Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА**

ФІЛОЛОГІЯ ХХІ СТОЛІТТЯ

**Збірник наукових праць
студентства й наукової молоді**

(за матеріалами X Всеукраїнської науково-практичної
конференції студентства й наукової молоді,
Харків, 29 квітня 2020 року)

УДК: 881 + 883 + 882 + 882 + 808
Ф 56

Затверджено редакційно-видавничою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (протокол № 4 від 15.06.2020 року)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голобородько Костянтин Юрійович – доктор філологічних наук, професор, декан українського мовно-літературного факультету імені Г.Ф. Квітки-Основ'яненка

Олексенко Олена Андріївна – кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови

Маленко Олена Олегівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українознавства та лінгводидактики

Мельників Ростислав Володимирович – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української літератури та журналістики імені професора Леоніда Ушкалова

Лебеденко Юлія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, координатор з наукової роботи українського мовно-літературного факультету імені Г.Ф. Квітки-Основ'яненка

Сергієнко Катерина – голова студентського наукового товариства українського мовно-літературного факультету імені Г.Ф. Квітки-Основ'яненка

Автори публікацій несуть відповідальність за достовірність фактичних даних, чіткість викладу тексту, цитування, а також мовно-стилістичний рівень написання матеріалів.

Філологія ХХІ століття [Електронне видання] : Збірник наукових праць студентства й наукової молоді, Харків, 29 квітня 2020 р. / Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди ; [редкол.: К. Ю. Голобородько (голов. ред) та ін.]. – Харків, 2020. – 116 с.

©Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди, 2020
©Автори публікацій, 2020

щодо причин уживання фемінітивів. Так, суттєво зросла кількість тих, хто вважає, що вживання фемінітивів підвищує статус жінки, причому співвідношення між чоловічим масивом і жіночим зблизилися. Утричі зменшилися показники тих, хто вважає, що фемінітиви принижують жінку (розподіл між масивами приблизно 50 на 50), а от кількість тих, хто вважає, що вживання фемінітивів є нейтральним, залишилася майже такою самою.

Усе це свідчить про позитивні зміни у ставленні до спеціальних жіночих найменувань, що пов'язано з підвищенням соціального статусу жінки, — з одного боку, та прогресивністю молоді, з другого.

Література

1. **Архангельська А. М.** Неофемінативи як «гра за правилами порушення відомих правил» і проблеми перекладу *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Філологічна. 2013. № 36. С. 297-300.
2. **Архангельська А. М.** Фемінні інновації в новітньому українському назовництві *Мовознавство*. 2014. № 3. С. 34-50.
3. **Український** правопис, 2019. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/ukrayinskij-pravopis-2019>.
4. **Шевченко З.** Словник гендерних термінів. Черкаси, 2016. 336 с.

УДК 81`35

Литвин Анна Геннадіївна
Харків, ХНПУ імені Г. С. Сковороди
Наук. кер.: к. філол. н., доц. Н. В. Щербакова

ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРІЗВИЩ НА ҐРУНТІ ІНШОЇ МОВИ

Необхідність звернутися до питання про особливості видозмінення прізвищ зумовлена не лише потребою правильної передачі власних назв людей засобами української мови, а й діапазоном помилок, виявлених унаслідок побіжного огляду списку студентів українського мовно-літературного факультету імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Варіативність написання наявних антропонімів засвідчує проблеми різного характеру: орфографічну невправність працівників державних органів, що видають документи; естетичні вподобання батьків, які часто не корелюють із законами мови і тому набули неграмотного оформлення; видозміну, спричинену ідеологічними або модними тенденціями, що були актуальними в певний період.

Наукова література з теми наводить факти, що трансформації прізвищ зумовлені передусім суспільно-історичними чинниками, наприклад, перебування етнічних територій певної країни в складі іншої держави (терени України впродовж тривалого часу входили до складу Польщі, Литви, Речі Посполитої, Російської й Австро-Угорської імперій). Так, унаслідок

необхідності документально фіксувати особу в державі питомо українське прізвище потрапляло в інше мовне середовище і надалі зазнавало різних змін – фонетичних, акцентологічних, орфографічних, словотвірних.

Питанням виникнення, розвитку, структури, семантики й ареалу поширення родових прізвищ присвятили свої роботи І. М. Желєзняк, Ю. К. Редько, М. Л. Худаш, П. П. Чучка, Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська, Л. Т. Масенко та ін. Вони зазначали, що етимологічно українські прізвища трансформувалися в результаті навмисного зросійщення (східноукраїнські території) чи ополячення (західноукраїнські території). Урядові органи свідомо перекручували й намагалися надати українським прізвищам форм, що властиві для російської і польської документації [2: 45], або ж самі носії змінювали своє родове прізвище через певні культурні тенденції.

Трансформовані варіанти прізвищ усталилися й офіційно закріпилися, тож функціонують у житті сучасних громадян. При цьому прізвища почасти чи загалом втратили свою автентичність. Часткова зміна смислу або втрата первинного значення власної назви, відрив від родової приналежності, а також нормативні відхилення в структурі антропонімів на різних мовних рівнях – це зумисні видозміни, що становлять **проблему** в системі сучасного українського антропонімікону.

Подібні наукові студії є **актуальними**, адже допомагають визначити етимологію прізвищ; установити генеалогічний зв'язок носіїв родової назви із національною спільнотою, представниками якої вони є, а також сприяти підвищенню мовної культури. Матеріалом дослідження стали прізвища студентів українського мовно-літературного факультету імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (**Ковальова, Кравцова, Золотарьов, Рєзнікова, Ковалівська, Моргунова, Лізунова, Кутова, Перков, Покотілова**), що становлять 3 % від загальної кількості власних назв студентів факультету – 330.

Мету нашої студії формуємо так: установити основні риси, що є показниками трансформованості прізвищ з огляду на їхнє походження та лінгвістичну природу.

Для досягнення мети необхідно вирішити такі **завдання**: 1) з'ясувати етимологію й семантику твірної основи, 2) установити спосіб творення аналізованих прізвищ й виявити форманти додані пізніше, 3) проаналізувати написання прізвищ з огляду на етимологію й семантику, морфемну й словотвірну структури та чинну правописну традицію, 4) надати кількісну інформацію щодо сучасних носіїв прізвищ. Поставлена мета й відповідні завдання можуть бути реалізовані за допомогою таких **методів наукових досліджень**, як описовий, зіставний, компоненти етимологічного й структурного аналізу.

Основний матеріал дослідження з обґрунтуванням одержаних наукових результатів

Трансформованими на ґрунті російської мови є деякі українські прізвища, що у своїй основі мають лексеми на позначення особи за видом діяльності. Так, наприклад, прізвища **Ковальова, Кравцова, Золотарьов,**

Резнікова мають словотвірний суфікс **-ов-**. Твірними для цих слів є питома українські прізвища, утворені лексико-семантичним способом: *коваль* – «майстер, що куванням обробляє метал, виготовляє металеві предмети» [5], *кравець* – «фахівець із пошиття одягу» [5], *золотар* – «те саме, що ювелір» [5] або в переносному значенні «той, хто займається очищенням вигрібних ям; асенізатор» [5], *різник* – «той, хто забиває худобу або птицю на м'ясо» [5] або «продавець м'яса; м'ясник» [5]. Можемо припустити, що форманти **-ов-** та **-івськ-** (*Коваль* – **Ковалівська**) нарощені, додані пізніше, отож неприродні, штучні.

Про зумисну зміну українських прізвищ за бажанням самого носія або ж через соціальні утиски неодноразово писали дослідники української антропоніміки. Зокрема Ю. К. Редько зазначає: «Змінити прізвище в той час, коли прізвища не були ще міцно закріплені за родами, було неважко. Зокрема існувала тенденція «аристократизації» прізвищ. Двірські люди, наслідуючи шляхту, самі змінювали свої прізвища на подібні до шляхетських» [3: 78]. Подібну аргументацію знаходимо й у праці М. Ф. Сумцова: «Зміна українських прізвищ відбулася під впливом тих культурних рухів, які виявились у суспільстві. Родові прізвища змінювались на догоду тій чи іншій групі діячів, що височіла над народом культурним рівнем чи адміністративним своїм становищем. Навіть і тоді, коли висоті адміністративного становища не відповідала висота культурного розвитку панівної в суспільстві групи діячів, панівна в країні сила все-таки давала певний напрям місцевому крайовому життю, підтягала його під такі чи інші форми громадського існування і, видозмінюючи різні прояви народного життя, змінювала і родові прізвища... У XVII ст. українські прізвища змінювались на лад польських, згодом появились невластиві українській мові <...> прізвища на **-ов**, які мають численні інтелігентні українці з дворян. У старовину з переходом особи із селянського стану в дворянський закінчення на **-ов** або **-ин** було неначе гербовим знаком порівняно вищого суспільного становища. З метою облагородити родові прізвища не тільки залюбки приймали закінчення **-ов**, але, якщо прізвище було складне, то змінювали одну із складових частин, яка чимось була не до вподоби; так із Салогуб виникло Соллогуб. Треба додати, що закінчення **-ов** виникало іноді чисто канцелярським або приказним шляхом» [6]. Отже прізвища **Ковальова**, **Кравцова**, **Золотарьов**, **Резнікова** є яскравою ілюстрацією тих подій, у яких узяли участь (свідомо чи несвідомо) пращурі студентів.

Сучасна карта поширення прізвищ України станом на 2011-2013 роки [1] фіксує загалом 62232 носії прізвища **Коваль** в Україні. Кількісне поширення варіанта **Ковальов** в Україні становить 17764 носії, жіночий еквівалент **Ковальова** – 23214 носії, **Ковалівська** – 351 носій, **Ковалівський** – 273 носії [1].

Прізвище **Кравець** мають 25187 носіїв, а **Кравцов** – 7211, **Кравцова** – 9211. Трансформовані форми **Ковальов / Ковальова**, **Кравцов / Кравцова**, **Ковалівська / Ковалівський** поширені найбільше на Слобожанщині. Зазначимо, що саме ця територія України зазнала найбільшого впливу

російської мови, оскільки свого часу «набула статусу російської губернії» [10]. Так само зросійщений варіант *Золотарьов / Золотарьова* мають за прізвище найбільша кількість носіїв на Слобожанщині : *Золотарьов* – 2559 носіїв і *Золотарьова* – 3435 [1].

Носіїв прізвища *Резніков / Резнікова* на мапі 702; без форманта *-ов-* прізвище *Резник* мають 435 носіїв, а от автентичний варіант *Різник* за кількістю перевищує будь-які варіації цього антропоніма – 3756 носіїв [1]. Прізвище *Резніков / Резнікова*, вочевидь, є зросійщеним, і підтвердити цю тезу ми можемо, проаналізувавши його будову й особливості написання. Лексема *Резніков* є дериватом від *Резнік*, у якому кореневий морф *рез-* має написання через *Є* внаслідок транслітерації російського слова *резать* українською. У цьому випадку можна заперечити й посилатися на те, що укр. *різати* та рос. *резать* мають розбіжності в написанні через кореневі *І // Е* на місці етимологічного *Ъ*, що за нормами Правопису 2019 регламентує відповідне написання [7: 143]. Проте на с. 144 правопису знаходимо прізвище *НарЄжний* і далі читаємо: «Прізвище Нарєжний запозичене російською з української, де нормативним є Наріжний» [7: 144]. Отже, доводимо, що *Резнікова* з кореневим <є> написано відповідно до норми, але трансформоване. Ще одним показником зумисного зросійщення цього прізвища є суфікс *-нік-* (відповідний український словотвірний суфікс *-ник-*). Написання згаданого прізвища із суфіксом *-нік-* згідно з вимовою є помилковим, про що свідчать і міркування Ю. К. Редька: «Прізвище *Різник* (два значення: «м'ясник» і «торговець м'ясом») досить поширене в західних областях УРСР. У східній частині України зустрічаємо давно зрусифіковану форму *Резнік* і похідне *Резніченко*» [3: 49].

Подібна ситуація із прізвищами, що етимологічно пов'язані з індивідуальними ознаками носія – фізіологічними / фізичними, поведінковими тощо. Власні назви *Моргунова та Лізунова* мають формант *-ов-* і походять від онімів *Моргун* і *Лизун*. У свою чергу ці прізвища утворилися від апелятивів *моргун* і *лизун*: *моргун* – «той, хто часто моргає» [5] або «той, хто залицяється; залицяльник» [5]; *лизун* – «той, хто любить лизатися» [5] або в переносному значенні «те саме, що лизоблюд» [5]. Ці лексеми об'єднує словотвірна модель: дієслівний корінь (*морг-*, *лиз-*) і додавання суфікса *-ун-* уможливило творення іменника – назви особи за певними особливостями. Як зазначає Ю. К. Редько: «<...> *-ун* в-українській мові досить продуктивний як засіб для утворення зневажливо-насмішливих назв, переважно віддієслівних типу “балакун”, “брехун”, “свистун”» [3: 155]. Саме цей формант орієнтує на українськомовну природу зазначених прізвищ.

Про помилковість віднесення власної назви *Лізунова* до російськомовних свідчить також коренева *І*. Вона з'явилася в корені слова як результат наслідування фонетичного принципу написання російського дієслова *лизать*. І хоча дієслова укр. *лизати* і рос. *лизать* мають спільну слов'янську основу, проте в прізвищі навіть російськомовного походження необхідно було б писати *И*, оскільки «<...> російську літеру *и* передаємо літерою *и* у прізвищах, утворених від імен і загальних назв, спільних для

української російської та інших слов'янських мов» [7: 144-145]. Тож прізвища **Лізунова, Моргунов** кваліфікуємо як такі, що зазнали трансформації на ґрунті іншої мови.

Апелюємо до карти поширення прізвищ України: *Лизун* – 949 носіїв, *Лізун* – 139 носіїв, *Лизунов* – 69 носіїв і *Лизунова* – 75 носіїв, *Лізунов* – 293 носії і *Лізунова* – 324 носії. Цікаво, що всі варіанти прізвищ поширені на Придніпров'ї, на Сіверщині, на Запоріжжі, у Криму [1].

Щодо власної назви *Моргун* та її трансформованих варіантів, то кількісно превалює прізвище *Моргун* – 7119 випадки, *Моргунов* – 1190 і *Моргунова* – 1500. Усі зазначені варіанти прізвища поширені на Слобожанщині [1].

Аналогічних змін зазнали прізвища **Кутова, Перков, Покотілова**. Ці власні назви мають суфікс **-ов-**, що має засвідчувати їхню російськомовну природу і був доданий до основ відапелятивних онімів *Кут, Перко, Покотило*. Самі ж основи є питомо українськими: *кут* – це «геометрична фігура, утворена двома лініями, що виходять із однієї точки // така фігура, утворена лініями яких-небудь предметів, знаків і т. ін.» [5], «те саме, що куток» [5], «частина якої-небудь території, місцевості» [5]. Дещо відрізняється позиція П. Чучки щодо етимології прізвища *Кут*: «КУТ, род. - КОТА. Записи особової назви Кут, співвідносної з загально- укр. лексемою кіт 'самець кішки' засвідчують цей антропонім уже тільки в ролі додаткової ідентифікації при календарному імені...» [9: 212]; *перко* – «рід свердла, що застосовується в столярській справі» [5]; *покотило* – великий горщик («большой горшок») [4].

За аналогією до моделі творення назв інструментів від дієслів (молотило – від мотати, колотило – колотити), апелятив *покотило* утворений суфіксальним способом за допомогою суфікса **-ил(о)** від дієслова *покотити*, що, на нашу думку, свідчить про продуктивність цієї української словотвірної моделі. Як зазначає Ю. К. Редько, «серед прізвищ з префіксом по- переважають утворення з суфіксами **-ко, -айло, -ало, -ило..**» [3: 170]. Уважаємо, саме у зв'язку з цим і писати прізвище слід з буквою **И** – **Покотілова**.

Кількісні показники поширення наведених номінативних одиниць такі: *Кут* – 528 носіїв (цей варіант найуживаніший на Закарпатті), *Кутова* – 2022 носії, *Кутов* – 29 носіїв (*Кутова / Кутов* поширені на Придніпров'ї). Варіант прізвища *Покотило* превалює на Галичині – 3154 особи; *Покотілов* – 143 і *Покотілова* – 170 носіїв (найчастіше вживані на Запорожжі), *Покотілов* – 108 і *Покотілова* – 139 (поширені на території Причорномор'я) [1].

Щодо прізвищ *Перко* і *Перков*: варіант *Перко* здебільшого фіксується на Поділлі має невелику кількість носіїв – 30 осіб; утворений пізніше варіант *Перков* налічує більшу кількість носіїв – 199 осіб і найчастотніше вживання на Придніпров'ї [1].

Висновки. Проаналізовані приклади свідчать, що основними маркерами трансформованості прізвищ на ґрунті російської мови є суфікс –

ов-, що додавався до етимологічно української основи слова на позначення осіб за родом діяльності, за індивідуальними особливостями, а також слів на позначення реалій українського побуту. Окрім того, показником зросійщення власної назви є буква *І* в коренях слів або суфіксах, яка з'явилася там унаслідок дотримання фонетичного принципу написання.

Ареали поширення варіантів прізвищ підтверджують екстралінгвальні причини їхнього видозмінення – суспільно-історичні чинники, зумовлені тривалим перебуванням значних територій України під впливом Російської імперії (Придніпров'я, Слобожанщина, Сіверщина, Запоріжжя, Причорномор'я).

Думаємо, варто рекомендувати носіям видозмінених варіантів прізвищ і працівникам органів реєстрації актів цивільного стану звернути увагу на особливості написання власних назв державною мовою, оскільки особа – носій прізвища є представником національної спільноти, своєрідним транслятором етнічної культури.

Вироблення алгоритму дій працівників державних установ і органів, пов'язаних із документообігом і, зокрема, написанням власних назв українською мовою, може бути підґрунтям для подальших досліджень в окресленому напрямі.

Література

1. Карта поширення прізвищ України станом на довоєнні 2011-2013 роки. URL: <https://ridni.org/karta/>. **2. Масенко Л. Т.** Українські імена і прізвища. К.: Т-во «Знання», 1990, 48 с. **3. Редько Ю. К.** Сучасні українські прізвища. Київ: Наук. думка, 1966. 214 с. **4. Словник** української мови : [у 3 т.] / упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко; за ред. С. Єфремова та А. Ніковського. Київ : Горно, 1927–1928. **5. Словник** української мови: [в 11 т.] / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970–1980. **6. Сумцов Н. Ф.** Малорусские фамильные прозвания. Киевская старина. 1885. Вып. № 2, С. 215–228. **7. Український правопис.** 2019, 282 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf>. **8. Худаш М. Л.** З історії української антропонімії. К.: Наукова думка, 1977. 236 с. **9. Чучка П. П.** Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник. Ужгород: Ліра, 2011. 432 с. **10. Шевельов Ю.** Історична фонологія української мови : пер. з англ. / Ю. Шевельов ; пер.: С. Вакуленко, А. Даниленко; Канад. ін-т укр. студій, Схід. ін-т українознав. ім. Ковальських, Харків. іст.-філол. т-во. Харків: Акта, 2002. XII, 1054 с.